

جغرافیای سیاسی جهان اسلام

قسمت پنجم

عوامل توانمندساز برای دستیابی به وحدت

بخش سوم - موقعیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی جهان اسلام

سرلشکر پاسدار دکتر سید یحیی صفوی
دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه امام حسین علیه السلام

چکیده

یکی از مؤثرترین گام‌هایی که می‌باید در راستای چشم‌انداز جهان اسلام برداشته شود، ایجاد هم‌صدایی و وحدت در میان امت اسلامی است.

یاری جستن از باورها و ارزش‌های اسلامی یکی از مهمترین عوامل شکل‌گیری وحدت و همگرایی میان کشورهای اسلامی است. با تکیه بر ارزش‌ها و باورهای مشترک زمینه‌ی بهره‌جویی از ظرفیت‌های موجود در جهان اسلام به منظور حفظ و ارتقای منافع مسلمین امکان پذیر می‌شود.

یکی از مهمترین پیامدهای عقلایی وحدت اسلام استفاده از ظرفیت‌ها و مزیت‌های نسبی اقتصادی، سیاسی، دفاعی، امنیتی، نظامی و فرهنگی جهان اسلام به منظور دستیابی به اهداف نظام در حوزه‌های مختلف است.

از جمله ظرفیت‌ها و قابلیت‌های اصلی جهان اسلام می‌توان موارد ذیل را بر شمرد:

- موقعیت ژئوپلیتیکی، ژئواستراتژیکی و ژئواستراتژیکی کشورهای اسلامی
- بهره‌مندی از کانون‌های معتبر ایجاد قدرت
- امکان ارتقای نظام دفاعی در قالب ائتلاف و پیمان‌های دفاعی و تبدیل نمودن آن به یک قدرت برتر
- وجود فرصت‌ها و تهدیدهای مشترک.

در این بخش موقعیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی کشورهای اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

واژه‌های کلیدی: موقعیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی جهان اسلام، خلیج فارس، تنگه هرمز.

در طول سال‌های گذشته که برونی به عنوان یک پایگاه تجاری مطرح شد، چینی‌ها به این کشور مهاجرت کردند. پس از انقلاب کمونیستی مائو در ۱۹۴۹ مهاجرت دوم چینی‌ها به برونی آغاز شد. چینی‌ها که اقتصاد برونی را در دست دارند جمعیت معتابهی را تشکیل می‌دهند، هر چند هنوز قسمت اعظم آنان نتوانسته‌اند تابعیت برونی را کسب کنند.^(۱) در منطقه‌ی آسیای میانه نیز در اکثر جمهوری‌های منطقه، معمولاً مهاجرت از مناطق توسعه نیافته به مناطق توسعه یافته است، در قرقیزستان تعداد افراد مهاجر به این کشور کم‌تر از افراد خارج شده هستند، و تعداد قابل توجهی از مهاجران از دیگر جمهوری‌های مجاور می‌باشند. بیشترین درصد افراد مهاجر به قرقیزستان را روس‌ها، اوکراینی‌ها و آلمانی‌ها تشکیل می‌دهند. مهاجرت در داخل ازبکستان به دلایل یافتن کار و سطح تحصیلات انجام می‌پذیرد. اخیراً مهاجرت افراد روستایی به شهرها افزایش یافته است، مقصد این مهاجران عمدتاً شهرهای بزرگی مانند تاشکند و سمرقند است که صنایع پیشرفته‌تری دارند و غالب دفاتر تجاری و صنعتی در این مناطق تأسیس شده‌اند.^(۲)

بعد از فروپاشی شوروی سابق و استقلال قزاقستان، روند دو طرفه‌ی مهاجرت تا حدی شدت گرفت، چه از ناحیه‌ی قزاق‌هایی که از کشورهای مجاور خواهان بازگشت به سرزمین مادری خود بودند و چه از ناحیه‌ی اقوام و ملیت‌های دیگر قزاقستان خصوصاً روس‌ها که به تدریج در حال مهاجرت هستند.^(۳)

موقعیت ژئوپلیتیکی برتر جهان اسلام

همان گونه که ذکر شد جهان اسلام شامل ۵۷ کشور مسلمان است که به لحاظ راهبردی از سوی غرب با جهان مسیحیت (سکولار و لائیک) مواجه است و از سوی شرق با بودیسم و هندوئیسم روبه رو است.

این کشورها در سه قاره و پنج منطقه‌ی جغرافیایی پرجمعیت و برخوردار از غنای تاریخی، اقتصادی و تمدنی قرار دارند.^(۴)

منطقه‌ی اول: شمال آفریقا شامل ۶ کشور است که عبارتند از: مصر، لیبی، تونس، الجزایر، مراکش و موریتانی.

منطقه‌ی دوم: شامل ۲۴ کشور آفریقایی است. سودان، چاد، نیجر، جمهوری دموکراتیک صحرا، سنگال، مالی، گینه کوناکری، گامبیا، سومالی و اتیوپی که به رغم داشتن وسعت زیاد و معادن غنی در فقر و محرومیت به سر می‌برند.

منطقه‌ی سوم: شامل ۱۳ کشور خاورمیانه و پاکستان و افغانستان است که عبارتند از ایران، بحرین، عراق، اردن، کویت، لبنان، امارات متحده عربی، عمان، فلسطین، قطر، عربستان سعودی، سوریه و یمن. این منطقه از نظر

منابع نفت و گاز طبیعی به ویژه در منطقه‌ی خلیج فارس بسیار غنی است و تقریباً ۷۰ درصد کل منابع نفت و گاز جهان را در بر گرفته است. براساس همین اهمیت بوده است که از این منطقه به عنوان قلب جهان^(۵) نام می‌برند.

منطقه‌ی چهارم: جنوب شرق آسیا که شامل کشورهای برونی، اندونزی و مالزی است. اهمیت این منطقه چه از حیث جمعیت و چه از نظر حجم مبادله‌ی سرمایه قابل توجه است.

منطقه‌ی پنجم: شامل کشورهای اروپایی و آسیای مرکزی و قفقاز است. این منطقه شامل ۸ کشور آلبانی، بوسنی، بخش مسلمان نشین قبرس، قزاقستان، قرقیزستان، تاجیکستان، ازبکستان و جمهوری آذربایجان در قفقاز است.

برخوردار از منابع غنی، سرزمین گسترده و سطح بالایی از سرمایه‌های انسانی ماهر از جمله ویژگی‌های این منطقه به شمار می‌رود.

موقعیت ژئواستراتژیکی جهان اسلام

همان گونه که گفته شد بدنه‌ی اصلی جهان اسلام در خشکی و مسیرهای آبی جهان در مسیر شرق و غرب قرار گرفته و اجزاء پراکنده‌ی آن در داخل اقیانوس‌ها و خشکی‌ها موجب گردیده که هر کدام از کشورهای اسلامی یا سرزمین‌های مسلمان‌نشین از موقعیت سوق‌الجیشی خاصی برخوردار باشند.

تنگه‌هایی که در این میان به نحوی به کشورهای اسلامی مربوط می‌شود خود نقش بزرگی را در ارتباط شرق و غرب جهان امروز بر عهده دارد. تنگه‌ی مالاکا که رابطه میان دو اقیانوس کبیر و هند را برقرار می‌کند، در گذشته جزئی از کشور اسلامی مالزی به شمار می‌رفته است.

تنگه‌ی باب‌المنندب که خط سیر بزرگ‌ترین کشتی‌های تجاری شرق و غرب در اقیانوس هند و دریای سرخ است، تنگه‌های مابین جزایر اندونزی که هر کدام به تناسب موقعیتشان دارای نقش حساسی هستند، کانال سوئز که واصل بین اقیانوس هند و دریای مدیترانه است، تنگه‌ی جبل الطارق که مدیترانه را به اقیانوس اطلس وصل می‌کند، تنگه‌های بسفر و داردانل که در

مسیر پیوند دریای سیاه به دریای مدیترانه قرار دارند و هم چنین تنگه‌ی هرمز و سایر مناطق سوق‌الجیشی در جهان اسلام همگی حاکی از موقعیت راهبردی کشورهای اسلامی است، چنان‌که اگر خطی فرضی از وسط مستطیل جهان اسلام در جهت غربی - شرقی آن یعنی از ساحل سنگال به طرف مکه و از مکه به مرز قزاقستان وصل شود، حرم و شهر مکه و کعبه‌ی معظم در وسط این محور قرار می‌گیرند.^(۶)

اما توزیع جغرافیایی کشورهای مسلمان دارای شکل خاص و جالبی است و چنان‌چه این مطالعه در نقشه‌های جغرافیایی انجام گیرد بسیار آسان و توجیه آن مقبول‌تر خواهد بود. اغلب ممالک مسلمان در مناطق بیابانی و نیمه بیابانی آسیای جنوب غربی و آفریقای شمالی قرار دارند^(۷) که همین عامل یعنی کمبود باران و خشکی شدید، مشکلاتی نظیر قحطی و خشکسالی‌های طولانی برای ممالک اسلامی به وجود می‌آورد. از نظر جغرافیایی بیش‌ترین گسترش اسلام در دو قاره‌ی عظیم قدیمی آفریقا و آسیا دیده می‌شود.

قسمت عمده و اکثریت مطلق مسلمانان جهان را در قاره‌ی آسیا می‌توان یافت. به طوری که ۵۳ درصد مسلمانان جهان در آسیا و ۲۴ درصد در آفریقا و ۲۳ درصد باقی مانده در سایر قاره‌ها پراکنده‌اند.^(۸)

دریای سرخ یا بحر احمر یا دریای قلزم^(۹) بین عربستان و آفریقا واقع شده است.

نام قلزم از شهر باستانی قلزم برگرفته شده است. نام دیگر این دریا سینوس آرایکوس^(۱۰) است. دریای سرخ دریای تنگ و باریک منشعب از اقیانوس هند است که ۲۴۰۰ کیلومتر طول دارد،^(۱۱) در شمال آن شبه جزیره‌ی سینا و در شمال شرقی آن خلیج عقبه و در شمال غربی آن کانال سوئز واقع است و از جنوب به واسطه‌ی باب‌المنندب و خلیج عدن به اقیانوس هند متصل می‌شود.

هشت کشور مصر، سودان، اریتره، جیبوتی، فلسطین، اردن، عربستان سعودی و یمن در کناره‌ی دریای سرخ واقع شده‌اند. برخی از این کشورها به علت واقع شدن در کنار بیش از یک دریا از موقعیت خوب ژئوپلیتیکی برخوردارند.

کشورهای مصر، رژیم صهیونیستی، عربستان و جیبوتی هر یک به دو دریا دسترسی دارند. مصر و رژیم صهیونیستی به دریای مدیترانه، عربستان به خلیج فارس و یمن و جیبوتی به دریای عرب راه دارند. اما کشورهای اردن، اریتره، اتیوپی و سودان هیچ راه دسترسی به دریا به جز از طریق دریای سرخ ندارند. به همین دلیل دریای سرخ برای این کشورها اهمیت حیاتی دارد.

اتیوپی با استقلال اریتره، محاط در خشکی شده است و تنها از طریق این کشور می‌تواند به دریای سرخ دسترسی یابد. به همین دلیل از اهمیت ژئوپلیتیکی آن کاسته شده و با مشکلات بزرگی مواجه گردیده است. این کشور از نظر سیاسی وابسته به اریتره و از نظر اقتصادی با هزینه‌های بالا و ناخواسته روبرو است. یکی از دلایل بروز جنگ بین اتیوپی و اریتره در ۱۹۹۸ همین مسأله بود.

اردن نیز به علت دسترسی محدودی که به دریای سرخ دارد با همین مشکلات روبرو است. اردن در دوره قیمومیت بریتانیا بر فلسطین، با مانع عمده‌ای برای ارتباط با سواحل مدیترانه روبرو نبود. اما بعد از ۱۹۴۸ این کشور عملاً محاط در خشکی گردید و ارتباط آن با دریای مدیترانه به وسیله رژیم صهیونیستی قطع شد، لذا شروع به توسعه بندر عقبه نمود. این بندر تا قبل از ۱۹۴۸ شهری کوچک و منزوی در بخش توسعه نیافته‌ی اردن بود، ولی پس از آن به طور مستمر گسترش یافته است.

در سال ۱۹۶۵، عربستان سعودی طی یک موافقتنامه‌ی مرزی حدود ۲۴ کیلومتر از ساحل خلیج عقبه را به اردن واگذار کرد و به این ترتیب دسترسی مستقیم اردن به دریا افزایش یافت. این امر موجب بهبود موقعیت ژئوپلیتیکی اردن گردید.

با این وجود، دریای سرخ از نظر اقتصادی اهمیت چندانی ندارد. علیرغم کاوش‌های صورت گرفته ذخایر معدنی چندانی در بستر این دریا کشف نشده است و تنها آبیان قابل صید دریا هستند که مورد بهره‌برداری کشورهای مجاور قرار دارند.

در این بین، یمن بیشترین بهره‌برداری را داشته است، هر چند سایر کشورهای نیز با توجه به تقاضای فزاینده برای مواد پروتئینی در این خصوص برنامه‌ریزی نموده‌اند.

از ذخایر نفت و گاز دریای سرخ نیز بهره‌برداری می‌شود. مصر ۸۵ درصد از نفت خود را از دریای سرخ استخراج می‌کند.^(۱۲) این کشور حدود ۱ میلیون بشکه نفت در روز تولید می‌نماید. از سال ۱۹۹۱، مصر فعالیت اکتشافی و بهره‌برداری خود را به سواحل نزدیک سودان گسترش داده است که این مسئله موجب بروز بحران با سودان در منطقه‌ی مثلث شکل حلالیب در کنار دریای سرخ شده است، چراکه هر دو کشور نسبت به بهره‌برداری از نفت آن ادعا دارند.

درون سرزمین‌های جهان اسلام، در خشکی یا آب‌های آزاد، مناطق راهبردی وجود دارد که هموار مورد مناقشه بوده است. این مناطق که می‌توانند در تقویت جایگاه جهان اسلام در معادلات جهانی ایفای نقش کنند، عبارتند از: کانال سوئز، خلیج فارس و تنگه‌ی هرمز.

کانال سوئز

حفر کانال سوئز منجر به افزایش اهمیت تجاری دریای سرخ گردید. عملیات حفر کانال توسط فریدیناند دولسپس فرانسوی در ۱۸۵۹ آغاز و در ۱۸۶۹ به پایان رسید و کانال به طور رسمی افتتاح شد. کانال سوئز ۱۷۲/۷۰ کیلومتر (حدود ۱۰۷ مایل) طول و در آغاز بین ۸۰ تا ۱۵۰ متر عرض داشت. اما بعداً عرض آن به ۱۵۰ تا ۲۰۰ متر افزایش یافت.^(۱۳) آب نشین کانال در ابتدا ۳۸ پا بود و می‌توانست کشتی‌هایی را که حداکثر ۶۰ هزار تن بار حمل می‌کردند از خود عبور دهد. لیکن براساس طرح‌های توسعه‌ی کانال، آب‌نشین آن به ۵۳ پا و در مراحل بعد به ۶۷ پا رسید و احتمالاً این رقم بیشتر نیز خواهد شد.

استفاده از کانال سوئز موجب صرفه‌جویی در زمان و مسافت و در نتیجه

کاهش هزینه‌های سوخت شده است. مسافت سفر با عبور از کانال سوئز در مقایسه با عبور از دماغه‌ی امیدنیک در جنوب آفریقا بین ۴۰ تا ۵۰ درصد کاهش یافته است. موقعیت راهبردی کانال سوئز برای یگان‌های دریایی نیز حائز اهمیت است. مدت سفر یگان‌های دریایی از دریای مدیترانه به اقیانوس هند از طریق کانال سوئز بین ۱۷ تا ۱۸ روز کوتاه‌تر از دماغه‌ی امیدنیک است.

کانال سوئز به دنبال جنگ اعراب و اسرائیل در ژوئن ۱۹۶۷ بسته شد و در ژوئن ۱۹۷۵ بازگشایی گردید. درآمد مصر از کانال سوئز سالیانه حدود ۲ میلیارد دلار است.

روزانه به طور متوسط ۷۵ کشتی از این کانال عبور می‌کنند و تعداد کشتی‌های تجاری چندین برابر تعداد نفت‌کش‌هاست. حدود ۳۰ درصد از درآمد کانال از بابت حمل و نقل نفت و بقیه به سایر کالاها اختصاص دارد.^(۱۴)

با این وجود، اهمیت راهبردی این کانال رو به کاهش است، به طوری که در حال حاضر فقط نیمی از ظرفیت کانال مورد استفاده قرار می‌گیرد. چندین عامل در این باره مؤثر بوده است؛ نخست، فعال شدن خط لوله‌ی نفت سوئز - مدیترانه است که این خط لوله بندر ایلات رژیم صهیونیستی را در کنار دریای سرخ به بندر اشکلون این رژیم در دریای مدیترانه وصل می‌کند و سبب کاهش حمل و نقل نفت از کانال سوئز شده است. دوم این که، با ساخت و بهره‌برداری از نفت‌کش‌های گول‌پیکر ۳۰۰ تا ۵۰۰ هزار تنی، امکان عبور آن‌ها از کانال سوئز وجود ندارد. به همین دلیل این نفت‌کش‌ها یا از مسیر دماغه‌ی امیدنیک حرکت می‌کنند یا محموله‌ی نفتی خود را در خط لوله‌ی سوئز - مدیترانه تخلیه می‌کنند.

رئیس سازمان کانال سوئز گفته است که کانال سوئز در آینده راه منحصر به فرد نخواهد بود و افزایش رقابت می‌تواند موجب کاهش درآمدهای مصر شود؛ احیای راه‌های تجاری باستانی بین شرق دور و غرب مانند جاده‌ی ابریشم، در درازمدت از اهمیت کانال سوئز خواهد کاست. همچنین نوسازی بندر بیروت و احداث بزرگراه از سوریه به این بندر، مسیری جدید برای انتقال کالا فراهم می‌آورد.

تغییر ژئوپلیتیکی دیگری که در منطقه در حال تحقق است و از مسیر راهبردی انتقال نفت از دریای سرخ و کانال سوئز خواهد کاست، از یک طرف، احداث یک شبکه از خطوط لوله‌ی متقاطع در منطقه است که کار بر روی آنها در سال‌های آینده شروع خواهد شد و از طرف دیگر، اقدام الجزایر برای افزایش تولید و حفظ تولید نفت در سطح بالاست. همچنین تولید نفت از حوزه‌ی دریای خزر، احتمالاً در آینده از اهمیت ژئوپلیتیکی کانال سوئز خواهد کاست و بر اهمیت کانال سوئز در ترکیه خواهد افزود.

از سوی دیگر، براساس توافق میان اسرائیل و اردن، برنامه‌ی احداث کانالی میان دریای سرخ و دریای مدیترانه در نزدیکی بندر ایلات جهت اتصال این دو دریا تصویب شده است. در صورت احداث این کانال، اهمیت کانال سوئز ۲۵ درصد کاهش خواهد یافت.^(۱۵)

کاهش اهمیت کانال، مقامات مصری را نگران کرده است که در نتیجه

طرح‌هایی را برای تعریض آن به مورد اجرا گذاشته یا در دست اجرا دارند. نخستین طرح در سال ۱۹۸۰ به پایان رسید که براساس آن نفت‌کش‌های ۱۵۰ هزار تنی توانستند از کانال عبور کنند.

براساس دومین طرح توسعه‌ی کانال، که در دست اجراست، عبور تانکرهای ۱۵۰ تا ۳۵۰ هزار تنی فراهم خواهد شد.^(۱۶) این طرح ۱/۲ میلیارد دلار هزینه دارد.^(۱۷) گزارش بررسی نهایی این طرح توسط شرکت هلندی ندکو^(۱۸) انجام و ارائه شده است. مصر از شرکت‌های بین‌المللی جهت سرمایه‌گذاری در این طرح دعوت کرده است. مصر همچنین عوارض عبور از کانال را ۲۰ درصد کاهش داده تا از به کارگیری راه‌ها و مسیرهای دیگر جلوگیری کند.

ژئوپلیتیک خلیج فارس

اهمیت ژئوپلیتیکی خلیج فارس به خاطر سه عامل موقعیت راهبردی، بازار ورود کالا و تجهیزات نظامی و وجود ذخایر عظیم نفت و گاز است. در ادامه این سه عامل به طور مختصر مورد بررسی قرار می‌گیرند.^(۱۹)

موقعیت راهبردی: خلیج فارس سه قاره‌ی اروپا، آسیا و آفریقا را به هم پیوند می‌دهد و در گذشته به عنوان کوتاه‌ترین راه دسترسی به هندوستان مورد توجه قدرت‌های سلطه‌طلب بوده است. ولی امروزه موقعیت جغرافیایی خلیج فارس در رابطه با کشورهای کناره‌ی آن، ارزش غیرقابل انکاری دارد. خلیج فارس همچنین در گذشته به علت نزدیکی به شوروی و ارتباط این آبراه به دریای عمان و اقیانوس هند شدیداً مورد توجه بود و در حال حاضر، با فروپاشی شوروی و پیدایش کشورهای مستقل در آسیای میانه، راه مناسبی برای دسترسی کشورهای یاد شده و نیز افغانستان به دریای عمان، اقیانوس هند و سرتاسر جهان است. راه‌آهن سراسری ایران هم اکنون ارتباط کشورهای این منطقه را با خلیج فارس برقرار می‌کند. از طرف دیگر، با توجه به این که خلیج فارس ۸ کشور حاشیه‌ی خود را با اقیانوس هند مرتبط می‌کند، همواره به صورت یک منطقه‌ی عملیاتی در راهبردهای نظامی مورد توجه بوده است.

بازار کالا و تجهیزات نظامی: کشورهای کناره‌ی خلیج فارس با بیش از ۱۳۰ میلیون نفر جمعیت و درآمد سرشار نفت، یکی از بزرگترین بازارهای ورود کالا و تسلیحات نظامی به شمار می‌روند؛ به طوری که بازار فروش کالاهای مصرفی و سرمایه‌ای، بازار فروش خدمات چه به صورت مشاور یا متخصص و چه به صورت ارائه‌ی خدمات کارگران ماهر، نیمه‌ماهر و غیرماهر یا بازار سرمایه (ورود و خروج سرمایه به شکل‌های مختلف) نقش بسیار حساسی در متعادل کردن تراز پرداخت‌های خارجی کشورهای مختلف جهان به ویژه کشورهای صنعتی دارد. منطقه‌ی خلیج فارس همچنین بازار گسترده‌ای برای فروش تسلیحات نظامی است. خریدهای تسلیحاتی از سوی کشورهای خلیج فارس به ویژه بعد از تجاوز عراق به کویت، در دوم اوت ۱۹۹۰، به شدت افزایش یافته است.

ذخایر عظیم نفت و گاز: خلیج فارس حدود ۶۵۰ میلیارد بشکه از ۹۹۱ میلیارد بشکه‌ی ذخایر نفت جهان را در اختیار دارد. این رقم حدود ۶۵ درصد از کل

ذخایر شناخته شده‌ی نفت در جهان است. خلیج فارس همچنین ۳۱ تریلیون متر مکعب ذخایر گاز طبیعی و به عبارتی، ۳۰ درصد مجموع ذخایر گاز طبیعی شناخته شده‌ی جهان را دارد، این ذخایر تنها مربوط به خشکی نمی‌شود، بلکه بستر خلیج فارس را نیز دربرمی‌گیرد. در بستر خلیج فارس بیش از ۷۰۰ حلقه چاه نفت در دست بهره‌برداری است. با توجه به حجم ذخایر مذکور است که خلیج فارس را انبار نفت جهانی نامیده‌اند.

خلیج فارس نقش تعیین‌کننده‌ای در اقتصاد جهان به ویژه کشورهای صنعتی دارد و قطع صدور نفت از آن، جهان را با بحران سختی رو به رو خواهد کرد. عمر ذخایر نفت و گاز خلیج فارس تا هزاره‌ی سوم میلادی تخمین زده شده است.^(۲۰)

نفت خلیج فارس از ویژگی‌هایی مانند بازدهی بالای چاه‌های نفت، پایین بودن هزینه‌ی تولید، ارزان بودن هزینه‌ی حمل و نقل، کیفیت بالای نفت خام، امکان ذخایر جدید و بالا بودن ذخایر موجود در هر چاه نفت برخوردار است. در هر چاه نفت در منطقه‌ی خلیج فارس بین ۲۵۰ هزار تن تا ۱ میلیون تن ذخیره‌ی نفت وجود دارد، در حالی که این رقم در ونزوئلا حدود ۲۰ هزار تن و در آمریکا ۶۰۰ تن است.

هر چند در سال‌های اخیر کوشش فراوانی برای جایگزین کردن نفت با دیگر منابع انرژی صورت گرفته و در مواردی موفقیت‌هایی نیز به دست آمده، به هیچ وجه از اهمیت نقش حیاتی و حساس نفت کاسته نشده است، و حتی با توجه به وسعت نیازهای جهانی، تنوع فرآورده‌های نفتی و ماده‌ی اولیه‌ی صنایع رو به گسترش پتروشیمی بر اهمیت آن در هزاره‌ی سوم میلادی افزوده خواهد شد.

همچنین با بررسی‌هایی که درباره ذخایر نفتی حوزه‌ی دریای خزر به عمل آمده، مشخص شده است که این منطقه نمی‌تواند رقیب حوزه‌ی خلیج فارس باشد. ذخایر نفتی حوزه‌ی دریای خزر بین ۶۰ تا ۱۴۰ میلیارد بشکه برآورد شده که در مقایسه با حوزه‌ی خلیج فارس بسیار اندک است. بنابراین، اتکای جهان صنعتی در آینده نیز همچنان به نفت خلیج فارس خواهد بود.

ژئوپلیتیک تنگه‌ی هرمز

خلیج فارس دریای نیمه‌بسته‌ای است که بازوی اقیانوس هند به شمار می‌رود و تنگه‌ی هرمز کلید آن محسوب می‌شود. تنگه‌ی هرمز در نظریه‌های ژئوپلیتیکی جایگاه ویژه‌ای دارد. براساس نظریه‌ی اسپایکمن، تنگه‌ی هرمز مرکز ریملند است و بخش‌های شمالی، جنوبی، غربی و شرقی ریملند را به هم پیوند می‌دهد. برطبق نظریه‌ی ریملند، کنترل تنگه‌ی هرمز به مفهوم کنترل چهار بخش یاد شده خواهد بود.

آلبوکرک، درباردار مهاجم پرتغالی به اقیانوس هند و خلیج فارس، معتقد بود که هر دولتی بر سه تنگه‌ی باب‌المندب، هرمز و مالاکا تسلط داشته باشد، بر جهان مسلط خواهد بود. این نظریه تا امروز همچنان معتبر است. در میان سه تنگه‌ی یاد شده، تنگه‌ی هرمز در مرکز قرار گرفته و تسلط بر این تنگه به مفهوم تسلط بر دو تنگه‌ی دیگر خواهد بود. به همین دلیل در گذشته کشورهایی که می‌خواستند بر اقیانوس هند تسلط داشته باشند، تسلط بر

تنگه‌ی هرمز را شرط لازم برای رسیدن به این هدف می‌دانستند و سعی می‌کردند قبل از هر اقدامی تنگه‌ی هرمز را در اختیار گیرند. امروزه با توجه به اولویت و اهمیت اقتصاد در صحنه‌ی جهانی و ارائه‌ی نظریه‌های ژئواکونومیکی، بر اهمیت تنگه‌ی هرمز افزوده شده است، به طوری که آنرا از این نظر که به قلب اقتصاد جهانی نفت تزریق می‌کند، شاه‌رگ اقتصادی جهان می‌نامند.

تنگه‌ی هرمز برای کشورهای کناره‌ی آن نیز از نظر اقتصادی اهمیت حیاتی دارد. از آنجا که اقتصاد تمام کشورهای این منطقه به نفت وابسته است، مسدود شدن این تنگه نه تنها به اقتصاد کشورهای صنعتی لطمه وارد می‌کند، بلکه به زیان اقتصاد کشورهای منطقه نیز خواهد بود. روزانه چندین نفت‌کش بزرگ از تنگه عبور می‌کنند و نفت خلیج فارس را به اقصی نقاط جهان حمل می‌نمایند.

همزمان چندین برابر این نفت‌کش‌ها، کشتی‌های بازرگانی حامل کالا برای کشورهای منطقه از تنگه عبور کرده و وارد خلیج فارس می‌شوند. تقریباً تمام کشورهای خلیج فارس از نظر صادرات و واردات کالا و صدور نفت خود به تنگه‌ی هرمز وابستگی دارند. تنها حدود ۲۰ درصد از نفت خلیج فارس از طریق خط لوله صادر می‌شود، چراکه احداث خطوط لوله نه تنها هزینه‌های سنگینی را در بر دارد، بلکه تابع ملاحظات سیاسی و امنیتی است. از هشت کشور حوزه‌ی خلیج فارس، تنها دو کشور عراق و عربستان سعودی دارای خطوط لوله انتقال نفت هستند و از این طریق بخشی از نفت خود را صادر می‌کنند.

این خطوط لوله راه مناسبی برای صادرات نفت نبوده و مشکلاتی را از جمله برای عراق به وجود آورده است و خطوط لوله‌ی نفت این کشور به کرات بسته شده است که در این مورد می‌توان به خطوط لوله‌ای که نفت آن را از طریق سوریه و ترکیه به دریای مدیترانه صادر می‌کند اشاره کرد که اولی در سال ۱۹۸۲ و دومی در سال ۱۹۹۱ بسته شد.^(۲۱)

منابع و مآخذ

- ایران؛ ۱۳۷۲.
- ۹- دایرةالمعارف فارسی مصاحب؛ جلد اول؛ تهران: مؤسسه انتشارات فرانکلین؛ ۱۳۴۵.
- 10- Geopolitical and Economic Considerations of the Muslim World; USA: Geopolitical Academy Jun 25. 1997; Available at: www.iecrna.org
- 11- EIU: Country Profile Egypt; 1993-94.
- پی‌نوشت**
- ۱- شهریاری، محمد مهدی؛ «برونئی»؛ تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۸؛ ص ۱۰۷.
- ۲- چرمی، داود؛ «ازبکستان»؛ ص ۶۷.
- ۳- ابوالحسنی، صالح؛ «قزاقستان»؛ ص ۷۷.
- ۴- صفوی، سید یحیی؛ «وحدت جهان اسلام: چشم‌انداز آینده»؛ دانشگاه اصفهان؛ اصفهان: کنگره بین‌المللی جغرفیدانان جهان اسلام؛ ۲۲-۲۰ آذرماه ۱۳۸۵.
- 5- Heart Land
- 6- Geopolitical and Economic Considerations of the Muslim World; USA: Geopolitical Academy Jun 25. 1997; Available at: www.iecrna.org
- ۷- در فاصله عرض‌های جغرافیایی ۱۵ الی ۴۰ درجه شمالی واقع هستند.
- ۸- نظری، علی اصغر؛ «جغرافیای ممالک اسلامی»؛ تهران: انتشارات دانشگاه پیام‌نور ایران؛ ۱۳۷۲؛ صص ۲۵-۲۰.
- 9- Golzom
- 10- Sinus Arbikus
- ۱۱- «دایرةالمعارف فارسی مصاحب»؛ جلد اول؛ تهران: مؤسسه انتشارات فرانکلین؛ ۱۳۴۵؛ ص ۳۹۰.
- 12- EIU: Country Profile Egypt; 1993-94; p.27.
- ۱۳- صدرنائینی، عبدالرضا؛ «کانال سوئز در اقتصاد و سیاست جهانی»، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، سال اول؛ شماره ۳؛ ص ۲۶.
- 14- EIU: Country Profile Egypt; 1993 - 94; pp. 34-5.
- ۱۵- گلی زواره، غلامرضا؛ «سرزمین اسلام (شناخت اجمالی کشورهای و نواحی مسلمان‌نشین جهان)»؛ قابل دسترس در: www.tebyan.net
- 16- EIU: Egypt Country Profile; 1993-94; pp. 34-35
- 17- EIU: Egypt Country Report; 1992; p.19.
- 18- Nedco
- ۱۹- صفوی، سید یحیی؛ «جزوه‌ی درسی جغرافیای سیاسی جهان اسلام»؛ دانشگاه شهید بهشتی؛ ۸۷-۸۶.
- ۲۰- همان.
- ۲۱- همان.

- ۱- ابوالحسنی، صالح؛ «قزاقستان».
- ۲- چرمی، داود؛ «ازبکستان».
- ۳- شهریاری، محمد مهدی؛ «برونئی»؛ تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۸.
- ۴- صورنائینی، عبدالرضا؛ «کانال سوئز در اقتصاد و سیاست جهانی»، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، سال اول؛ شماره ۳.
- ۵- صفوی، سید یحیی؛ «وحدت جهان اسلام: چشم‌انداز آینده»؛ دانشگاه اصفهان؛ اصفهان: کنگره بین‌المللی جغرفیدانان جهان اسلام؛ ۲۲-۲۰ آذرماه ۱۳۸۵.
- ۶- صفوی، سید یحیی؛ «جزوه‌ی درسی جغرافیای سیاسی جهان اسلام»؛ دانشگاه شهید بهشتی.
- ۷- گلی زواره، غلامرضا؛ «سرزمین اسلام (شناخت اجمالی کشورهای و نواحی مسلمان‌نشین جهان)»؛ قابل دسترس در: www.tebyan.net
- ۸- نظری، علی اصغر؛ «جغرافیای ممالک اسلامی»؛ تهران: انتشارات دانشگاه پیام‌نور